

ІХ. Тлумачний словник

Автономія – самостійне здійснення державної влади національною державою (автономною республікою) або національно-державним утворенням (автономною областю, національним округом), що входить до складу держави, в межах компетенції, що встановлюється вищим органом державної влади за участі відповідної автономної одиниці.

Акт Злуки – об'єднання двох суверенних українських держав - УНР і ЗУНР – в одну Українську Народну Республіку 22 січня 1919 р., що скріплювалася спеціальним Універсалом УНР.

Андрусівський договір про перемир'я (30 січня 1667 р.) – укладений між Московською державою і Польщею, без участі України. За умовами **А.д.** припинялася польсько-московська війна 1654-1667 рр. І встановлювалось перемир'я на 13,3 років. Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, Смоленськ залишалися за Московією, Правобережжя та Білорусія – за Польщею, крім Києва, який на два роки мав відійти до Росії. Запорозька Січ потрапляла під владу обох держав. Внаслідок **А.д.** стався поділ української території на дві частини між Польщею та Росією, остаточно закріплений „Вічним миром” (1686).

Анти – назва східнослов'янських племен, що вживалася переважно візантійськими авторами VI-VII ст. н.е. З **А.** пов'язують археологічні пам'ятки черняхівської культури (IV-VI ст.). Основна галузь господарства **А.** – орне землеробство, також ремесла і торгівля. Антський племінний союз був зародком східнослов'янської державності. На території розселення **А.** приблизно у 482 р. був заснований Київ.

Античні держави Північного Причорномор'я – міста-держави (поліси), які виникли в процесі грецької колонізації VI-V ст. до н.е.: Тіра в Нижній Наддністрянщині, Ольвія в Нижньому Побужжі, Херсонес у Південно-західному Криму, Пантікапей на Керченському півострові (з 480 р. до н.е. став столицею Боспорського царства), були одними з найбільших центрів хлібної торгівлі. **А.д.П.П.** швидко позбулися залежності від метрополії, але у I-III ст. потрапили до сфери інтересів Римської імперії. Завдяки створеному ними елліно-варварському синтезу справили величезний вплив на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток різних етнополітичних об'єднань Східної Європи. **А.д.П.П.** проіснували до IV ст., були знищені гунами.

Архімандрит – титул управителя великих чоловічих монастирів у християнській церкві, ректорів духовних семінарій та ін. Уперше титул **А.** введено в V ст., а в Київській Русі – з XII ст. Обирався пожиттєво. Найвідоміший **А.** в Україні – Києво-Печерський.

Бахчисарайський мирний договір 1681 р. – укладений 13 січня 1681 р. між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою терміном на 20 років. Завершив війни 1670-х рр. за територію Правобережної України. За **Б.м.д.** Туреччина визнавала за Московією Лівобережжя з Києвом та приєднувала пн. Київщину, Брацлавщину, Поділля. Територія між Дністром і Бугом на 20 років залишалася нейтральною і незаселеною.

„Березневі статті” договору 1654 року – укладені між царським урядом і українським козацьким урядом Б. Хмельницького. Вимоги до царя містили 23 пункти, схвалені царем **Б.с.** – 11 пунктів. Умови **Б.с.** передбачали збереження в Україні існуючої системи влади та управління, встановлення козацького реєстру в 60 тис. осіб, право України на зовнішні відносини (окрім зносин із турецьким султаном та польським королем), підтверджувалися права православної церкви, російську збройну допомогу козакам у боротьбі з Польщею, встановлювалися розміри платні генеральній старшині, козацька Україна зберігала фінансову та податкову самостійність. **Б.с.** були чинними лише протягом 5 років до укладення Переяславських статей 1659 р., які значно обмежили суверенітет України. Оригінали **Б.с.** до наших днів не збереглися.

Берестейська унія (1596 р.) – унія (об'єднання) православної церкви України і

католицької церкви (створення греко-католицької церкви) на умовах залежності від Папи Римського та визнання католицької догматики, проте із збереженням у рамках Київської митрополії адміністративної та обрядової автономії, богослужіння слов'янською мовою, чернечого статуту.

Білоцерківська угода (1651 р.) – укладена між польсько-шляхетським урядом і Богданом Хмельницьким 18 вересня 1651 р. після Берестейської битви. За **Б.у.** в Україні відновлюється польсько-шляхетська влада; польській шляхті поверталися маєтності; козацький реєстр скорочується з 40 тис. до 20 тис.; козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство; гетьман позбавлявся права дипломатичних зносин з іншими державами і зобов'язувався розірвати військовий союз із Кримським ханством. У зв'язку з нападом Польщі на Україну в травні 1652 р. Б. Хмельницький анулював **Б.у.**

Бояри – верхівка панівного класу феодальною суспільства в Київській Русі. **Б.** називали великих феодалів-землевласників, які поділялися на дві групи: „земських”, що виділилися під час розкладу родового ладу і становили панівну верхівку феодального суспільства, і „мужів воїнів”, що служили у військових дружинах великих і удільних князів. Злиття обох груп **Б.** Відбулося в XI ст. У період феодальної роздробленості **Б.** відігравали головну роль в міжусобній боротьбі, яка дуже негативно позначилась на розвитку Київської держави. У др.пол. XIV ст. значна частина **Б.** перейшла на службу до литовського князя та польського короля і деякі з них (напр., Збараські) дістали титули князів. Середні **Б.** перетворилися на військових слуг, урядовців, а також дістали шляхетські привілеї, земельні пожалування. Переважна більшість збіднілих дрібних **Б.** протягом XV-XVI ст. втратила своє привілейоване становище, злилася з селянством і потрапила у феодальну залежність. Лише незначна частина їх з організацією реєстрового козацтва (1572) була записана до реєстру.

Боярська Рада – дорадчий орган при князі в Київській Русі, що мав вплив при вирішенні різноманітних справ. Не стала державним інститутом з чітко окресленим складом, компетенцією та функціями; радитися з боярами було скоріше моральним обов'язком князя.

Братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, які виникли при церковних парафіях у XV–XVI ст. У XVI ст. **Б.** набули громадсько-політичного та національно-культурного значення, очолили боротьбу проти окатоличення та полонізації українців, проти укладення унії між православною та католицькою церквами. Найвідоміші **Б.** – Львівське Успенське (засноване бл. 1453, Статут відомий з 1544), Київське Богоявленське (1615), Луцьке Червонохресне (1617). **Б.** відкривали школи (Львівська братська школа – 1586, Київська – 1615), друкарні, збирали бібліотеки.

Братство тарасівців – українська таємна організація, створена влітку 1891 р. біля могили Т. Шевченка у Каневі. Засновниками **Б.т.** були українські студенти – Б. Грінченко, І. Липа, М. Міхновський та ін. За мету **Б.т.** ставило боротьбу за національне визволення українського народу та досягнення повної автономії всіма народами, які були поневолені Російською Імперією. **Б.т.** зобов'язувалося вимагати поширення вживання української мови у школі, державних установах, родині. Діяло до 1898 р. Під впливом ідей **Б.т.** було засновано в 1897 р. Загальну Українську Організацію та в 1900 р. – Револуційну Українську Партію.

Брацлавщина – історична область України в XIV–XVIII ст., що займала територію сучасних Вінницької та частину Хмельницької обл. Назва походить від м. Брацлав – її адміністративного центру. У 1362 р. землі **Б.** увійшли до Великого князівства Литовського. В 1460-х р. було створено **Б.** Воєводство, яке з 1569 р. входило до Польщі. В 1648-1712 рр. **Б.** полк на території Правобережної України.

Брест-Литовський (Берестейський) мирний договір 1918 р. – підписаний 27 січня 1918 р. представниками УНР і державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією).

Буковина – історична назва етнічних українських земель, розташованих між

середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом. Нині входить до складу України (Пн. Б. – Чернівецька обл.) та Румунії (Пд. Б.). Перебувала у складі Антського племінного союзу (IV-VII ст.), Київської Русі (X-XI ст.), Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.), Молдавського князівства (XIV – 1774), Австрійської імперії (1774-1867), Австро-Угорщини (1867-1918), Румунії (1919-1940).

Булава – символ влади, кий носили турецькі паші, польські й українські гетьмани.

Бунчук – Довгий держак з кулею або вістрям на верхньому кінці, прикрашеному китицями чи волоссям з кінського хвоста. Відзнака та один з атрибутів влади отамана чи гетьмана в Україні та Польщі.

Бучацький мирний договір 1672 р. – укладений між річчю Посполитою і Османською імперією 18 жовтня 1672 р. За умовами **Б.м.д.** Польща віддавала Туреччині Поділля, Брацлавщина і пд.. Київщина переходили під владу союзника Туреччини гетьмана Правобережної України П. Дорошенка. Сейм відмовився затвердити договір, і польсько-турецька війна тривала до укладення Журавненського договору 1676 р.

Валуєвський циркуляр 1863 р. – таємне розпорядження російського уряду від 20 липня 1863 р. про заборону друкування книг та викладання у школах українською мовою.

Вальний сейм Великого князівства Литовського – орган станового представництва в державі. **В.с.** був утворений в XV ст. та складався із двох палат - Панів-Ради (див.) і власне сейму або посольської зборні (по два шляхтича від повіту). Після Люблінської унії 1569 р. злився з сеймом Речі Посполитої.

Варшавський договір 1920 р. – договір Директорії УНР з урядом Речі Посполитої Польської про взаємне визнання, розмежування території, спільні антирадянські дії та основи міждержавних стосунків (його ще називають „договором Петлюри-Пілсудського”). **В.д.** був оформлений двома основними документами - політичною конвенцією від 22 квітня 1920 р. і військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р, що вважалася інтегральною частиною політичної конвенції. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково 7 повітів Волині. Позиція С. Петлюри була засуджена багатьма українськими політичними діячами в еміграції.

Варяги – давньоруська і візантійська назва скандинавів. У Західній Європі **В.** відомі як нормани або вікінги. Військові дружини **В.** здійснювали походи на Русь та країни Західної Європи в IX–XI ст., наймалися на службу до їх володарів. Уперше згадуються в „Повісті временних літ” (Рюрик, Олег), що стало основою для створення в XVIII ст. „норманської теорії” походження Київської Русі. Востаннє згадуються під 1036 р.

Верв – сільська територіальна община в Київській Русі, яка була судово-адміністративною та податковою одиницею.

Військо Запорозьке – XVI ст. офіційна назва козацького війська, а від середини XVII ст. – Української козацької держави. Назву **В.З.** слід відрізняти від Низового В.З., тобто Запорозької Січі.

Військова Рада – зібрання козаків у Січі, в якому брали участь всі козаки. На **В.Р.**, яка скликалась на Різдво, обирали військового старшину: кошового отамана, писаря, суддю, осавула, довбиша, обозного, пушкаря. **В.Р.** скликалаься також на Великдень і Покрову. Не перетворилася на орган влади через невизначеність її складу і компетенції. Поступово позбавляється своєї ролі на користь Старшинській Раді. (див.)

Військова старшина - керівники окремих військових частин та носії урядових функцій у козацьку добу. До 1648 р. **В.с.** мала характер тільки військового керівництва (полків і сотень). За Гетьманщини **В.с.** стала також виконавчим органом державного управління, а старшини, до неї належні, - урядовцями. **В.с.** поділялася на ген. **В.с.** (генеральні - обозний, суддя, писарі, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний), полкову та сотенну.

Віче - народні збори, орган влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. У зборах брали участь вільні дорослі жителі міст, але вирішальна роль в них належала міській феодальній верхівці. У Київській Русі і Галицько-Волинському князівстві **В.** не набуло парламентських форм, не перетворилося в постійний державний орган. Важливими функціями **В.** було комплектування народних ополчень, вибір його ватажків. **В.** скликалося під час облоги міста, перед початком воєнних походів, на знак протесту проти політики князя. Досить часто **В.** обирало князів. З 50 князів, що займали київський престол, 14 були запрошені вічем.

„Вічний мир” - договір між Московською державою і Річчю Посполитою, підписаний 6 травня 1686 р. у Москві. Підтвердив умови Андрусівського перемир'я 1667 р. Обидві держави зобов'язувалися не укладати сепаратною миру з Османською імперією. **В.м.** став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя відійшло під владу короля польського, Лівобережжя – російського царя).

Волинь – історико-географічна обл. у пн.-зах. частині України в басейні р. Прип'яті та Західного Бугу. **В.** входила до складу Київської Русі (X-XII ст.), Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.), Великого князівства Литовського (1352-1569), Польщі (1569-1795), Російської імперії (1795-1917). У 1919-1939 рр. Зах. **В.** входила до складу Польщі, а Сх. **В.** увійшла до УСРР.

Вотчина – одна з форм феодальної власності часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо.

Галичина – історична назва етнічних українських земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністер, західний Буг, Сян. **Г.** входила до складу Київської Русі (X-XI ст.), Галицько-Волинської держави (XI-XIV ст.), Польщі (1349-1569), Речі Посполитої (1569-1772), Австрійської імперії (1772-1867), Австро-Угорщини (1867-1918), Польщі (1919-1939), СРСР (1939-1991). **Г.** охоплює територію сучасних Львівської, Івано-Франківської, частини Тернопільської областей (Сх. **Г.**). а також декілька воєводств Польщі, зокрема, Перемишльське, Холмське, Замойське (Зах. **Г.**).

Гадяцький трактат (1658 р.) - договір гетьмана І. Виговського з Польщею (є припущення, що автором його був Ю. Немирич). за яким Польща, Литва та Україна вступали до союзу і тим самим створювали конфедерацію. Україна під назвою „Велике князівство Руське” включала територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Україна створювала свій законодавчий, виконавчий і судовий органи (відповідно Національні збори, обраний гетьман. судовий трибунал). В Україні скасовується унія, а римо-католицька та православна церкви визнавалися рівноправними. Велике князівство Руське мало свою адміністрацію, монету. армію. Передбачалося заснування в Україні двох університетів; колегіуми, гімназії, школи і друкарні мали засновуватися „скільки їх буде потрібно”. Проголошувалась свобода слова і друку. Договір спричинив у 1659 р. війну Москви проти України.

Галицькі бояри - верства населення в Галицькому, а згодом і Галицько-Волинському князівстві, яка була економічно і політично могутньою настільки, що **Г.б.** навіть самостійно роздавали землю, приймали до себе на службу декого з дрібних, зубожілих князів, що звалися „службовими князями”. Джерелом збагачення **Г.б.** було велике землеволодіння і вищі адміністративні посади, з яких вони „кормилися”.

Генеральна Військова Канцелярія - вища державна військово-адміністративна козацько-старшинська установа, за посередництва якої гетьман здійснював свою військову і цивільну владу. Створена в роки Визвольної війни середини XVII ст. Діяла при гетьмані в Чигирині, а згодом в Гадячі, Батурині, Глухові. Із 20-х років XVIII ст., крім ведення діловодства, **Г.в.к.** набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади. Діяла до ліквідації гетьманства в 1764 р.

Генеральний Секретаріат - виконавчий орган Української Центральної Ради,

уряд України в період між I і IV Універсалами (червень 1917 - січень 1918 рр.) Створений 15 (28) червня 1917 р. за пропозицією Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) після ухвалення Центральною Радою I Універсалу. **Г.С.** очолив В. Винниченко.

Гетьманщина - назва українцями автономної держави в складі Росії в 1654-1781 рр. (по державній організації, котра існувала тут): Лівобережна Україна.

Глухівські статті 1669 р. - договір між лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним і представниками московського царя, укладений в Глухові 16 березня 1669 р. 27 статей договору і далі обмежували українську автономію. В Гетьманщині зберігалася воєводське урядування, обумовлювалася обов'язкова участь українських делегатів у дипломатичних справах Москви, однак заборонялася самостійна міжнародна політика.

Городельська унія (1413 р.) – укладена між Литвою та Польщею. Забезпечувала литовцям права, рівні з правами поляків, за умови прийняття ними католицизму. Таким чином, католицьке населення Великого князівства Литовського було поставлено над православним, що призвело до загострення відносин між ними.

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції соціально-політичного спрямування, що діяли в др. пол. XIX ст.

Дворянство - привілейований стан, частина панівного за феодального ладу класу феодалів, основою економічної і політичної могутності якого були феодальна власність на землю. У 1785 році козацька старшина була зрівняна у правах і привілеях з російським дворянством, вони були поширені і на місцевих поміщиків.

Держава - це єдина політична організація суспільства, яка поширює свою владу на всю територію країни і її населення, має для цього спеціальний апарат управління, видає обов'язкові для всіх веління і має суверенітет з метою гармонійного розвитку суспільства.

Десятина - 1/10 частина врожаю (або інших прибутків), що збирається з населення на утримання духовенства і церков. На Русі була встановлена кн. Володимиром у X ст. Пізніше церкви було надано право замість Д. збирати мито із справ, що розглядалися церковним судом. Остаточно ліквідується наприкінці XIX ст.

Директорія Української Народної Республіки - тимчасовий український верховний революційний орган. створений 14 листопада 1918 р. Українським національним союзом для організації і проведення повстання проти режиму Гетьмана П. Скоропадського. Головою її став В. Винниченко, членами - С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко. 26 грудня 1918 р., після вступу до Києва, Директорія опублікувала свій програмний політичний документ - Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію гетьманського режиму й відновлення незалежної Української Народної Республіки. Водночас було обрано Раду Народних Міністрів УНР, яку очолив В. Чехівський. 22 січня 1919 р. у Києві проголошено акт возз'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. У лютому 1919 р. після виходу В. Винниченка зі складу Директорії С. Петлюра надалі залишався Головним отаманом, але функції його визначалися інакше - він став фактично Президентом держави. У листопаді 1920 р. Директорія УНР втратила контроль над територією України.

Довбиш – у Запорозькій Січі військовий службовець, що відав литаврами. Д. скликав козаків на раду, також виконував деякі поліцейні та фіскальні функції (напр. Збирав перевізні мито).

Закарпаття – історична назва українських етнічних земель, розташованих на пд. схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. Нині – територія Закарпатської обл.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) - українська держава, створена в листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які входили до Австро-Угорської імперії. Територія ЗУНР охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. Президентом ЗУНР став Є. Петрушевич.

Зборівська угода (1649 р.) - між керівниками Визвольної війни українського

народу і польським урядом, укладена 8 серпня 1649 р. Згідно з нею зберігалися вільності Запорозького Війська, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр, оголошувалася амністія всім учасникам війни, у Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах влада переходила до гетьманської адміністрації. Разом із тим польській шляхті поверталися всі її маєтності в Україні, крім названих воєводств. Вперше Польща визнала Українську державу де-юре.

Імперія - 1) Монархічна, здебільшого велика держава, глава якої має титул імператора; 2) Велика колоніальна держава (напр., Британська імперія). Росія стала імперією в 1721 р., коли Петро I прийняв титул імператора.

Інкорпорація - 1) об'єднання у збірники або зібрання діючих нормативно-правових актів в певній послідовності без зміни змісту; 2) включення окремих територій до певної держави.

Інтеграція - процес об'єднання в ціле окремих частин або елементів. Поняття інтеграції політичної, інтеграції економічної означають, напр., зближення суверенних держав у сфері економічної та політичної взаємодії на ґрунті створення і функціонування відповідних організацій (ЄС, НАФТА та ін.) і формування принципово нових інтегрованих структур (Європарламент, Євросуд, Інтерпол).

Кантаржій –охоронець військових мір і ваг, збирач податок з усіх товарів у Запорозькій Січі.

Кіш (тат. - укріплений табір) - 1) Військовий табір в Україні (XVI-XVII ст.); 2) Військове товариство (громада) запорозьких козаків, а також назва Запорозької Січі з її адміністративно-військовою системою управління.

Кіш Запорозької Січі - центральний орган управління в Запорозькій Січі, що видав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Виник з часу заснування Січі (XVI ст.), обирався і контролювався козацькою радою. Через звуження компетенції останньої в часи Нової Січі (1734-1775) взяв на себе частину її функцій. Водночас обрання **К.** перетворилося на формальність, і він фактично призначався старшинською радою.

Клейноди - відзнаки та атрибути влади козацької старшини XVI-XVIII ст. До **К.** належали: корогви (прапор), бунчук, булава, гербова печатка, литаври тощо. **К.** поділялися на гетьманські (вручалися польським королем, пізніше російським царем), полкові, сотенні (вручалися військовою радою Запорозької Січі), курінні (вручалися курінною радою), паланкові (вручалися кошовим). **К.** було скасовано у 60-80-х роках XVIII ст. Після остаточного зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. вони були вивезені царськими властями.

Козацтво - один із станів українського населення XVI-XVIII ст. Складалося з козаків. Поділялося на групи: реєстрове (знаходилося на державній службі, отримувало платню, землі); нереєстрове (не вписане до реєстру, практично соціальне не захищене); січове, або кошове (знаходилося на Січі і належало до певного куреня); паланкове (проживало на хуторах та зимівниках, належало до певної паланки). Поступово відбувалося соціальне розшарування **К.**- виділялися козацькі старшини і прості козаки.

Козацька Рада - військова рада, загальні козацькі збори, орган козацького управління в Україні в XVI-XVIII ст. На **К.Р.** обговорювали і вирішували питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові і військові справи, обирали і скидали гетьманів та козацьку старшину.

Коломацькі статі 1687 р. - україно-московська угода, укладена на козацькій раді, що відбулася на р. Коломак 25 липня 1687 р. при обранні гетьманом І. Мазепи. 22 статті обмежували й навіть у дечому ліквідували самостійну економічну, соціальну та зовнішню політику України. Влада гетьмана зводилася до поліцейських функцій - стежити і сприяти виконанню численних царських заборон. Українським купцям заборонялося торгувати в Московській державі, а також вести торгівлю з Кримом. Українці під загрозою смерті зобов'язувалися брати від царських вояків знецінені московські гроші. Гетьман

позбавлявся права призначати без царського дозволу вищу старшину. У гетьманську столицю вводився московський стрілецький полк. Збережено обмеження козацького війська у 30 тис., як це встановлювалося Глухівськими статтями 1669 р. Україна зобов'язувалася брати участь у військових експедиціях Москви. Абсолютно заборонялися міжнародні відносини України. Листи й документи від сусідніх держав наказувалося, не розпечатуючи, надсилати до Москви. Законодавче формулювалася вимога злиття українського народу з російським.

Конституція П. Орлика (1710) – угода між П. Орликом і козацькою старшиною, укладена під час виборів Орлика на гетьманство. Основним її пунктом є проголошення незалежності України; наголошувалося, що в Україні повинна бути тільки православна церква. **К.** передбачає створення вищого законодавчого органу - Генеральної Ради, яка мала скликатися тричі на рік і складалася із Генеральної старшини, представників від Запоріжжя та по одному представнику від кожного полку. **К.** обмежувала права гетьмана: він не мав права самочинно призначати на посади, позбавлявся судової влади, яка передавалася в руки Генерального суду. Без рішення Генеральної Ради гетьман мав право розглядати тільки поточні питання, радячись при цьому з генеральною старшиною. Отже, **К.** Україна мала стати демократичною республікою з виборними законодавчими, виконавчими і судовими органами.

Конфедерація - постійний союз суверенних держав, утворений для досягнення будь-якої спільної (здебільшого, політичної або військової) мети. **К.** утворює центральні органи, які мають повноваження, що делеговані ним державами - членами **К.** Ці органи, як правило, не мають прямої влади над державами, що входять в **К.**: їх рішення виконуються лише за згодою органів влади відповідної держави. Фінанси **К.** складаються із внесків держав, що входять до неї. **К.** не має спільної податкової і правової системи.

Корогва, хорогва - 1) бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва та шляхетської Польщі у XVI-XVIII ст.; 2) Військовий підрозділ кінноти (50-120 чол.) у польській армії XVI-XVII ст.; 3) Церковне знамено, що використовується у релігійних процесіях.

Кревська унія (1385 р.) - династична унія Польщі і Литви, яка виникла внаслідок шлюбу великого князя литовського Ягайла і польської королеви Ядвіги. Згідно з **К.у.**, Ягайло отримував польську корону і мусив: 1) перевести Литву на латинську абетку; 2) вжити заходів, щоб повернути втрачені Польщею та Литвою землі; 3) повернути Польщі землі, забрані від неї будь-ким; 4) звільнити полонених (очевидно, поляків); 5) прилучити литовські і руські землі до Корони Польської. У 1389 р. **К.у.** була скасована і проголошена незалежність Великого князівства Литовського.

Куруківська угода 1625 р. – угода між польським гетьманом С. Конєцпольським і козацькою старшиною, очолюваною М. Дорошенком під час повстання М. Жмайла. За **К.у.** всім учасникам повстання надавалася амністія, козацький реєстр збільшувався до 6 тис. чол., нерєєстрові козаки мали повертатися під владу поміщиків. За **К.у.** вперше був запроваджений полково-сотенний адміністративно-територіальний поділ на 6 полків.

Кріпосне право - система феодалної залежності селян, полягала у прикріпленні до землі, підлеглих адміністративній, судовій владі феодала. В Україні склалося у XIV–XVI ст. під впливом польської експансії, закріплено III Литовським статутом 1588 р. Скасоване під час національно-визвольної війни 1648-1657 рр., **К.п.** поновлюється в XVIII ст. Остаточо оформлене урядом Катерини II у 1783 р. Скасоване реформами 1848 та 1861 рр. Формою феодалної експлуатації селян були - оброк, панщина та ін.

Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 р. - мирний договір, що завершив російсько-турецьку війну 1768-1774 рр. За цим договором Османська імперія залишала за Росією землі між гирлами Дніпра та Південного Бугу, що забезпечувало Росії вихід до Чорного моря. Визнавалися незалежність Кримського ханства від Туреччини та протекторат Росії над молдовськими князівствами.

Латентний (лат. - latens (latentis) - невидимий, прихований) – прихований, такий,

що не проявляється зовні.

Лівобережжя – історико-географічна назва українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, частини Київської, Сумської та Черкаської областей.

Люблінська унія (1569 р.) – об'єднання Польщі і Литви в єдину державу Річ Посполиту із спільним королем і великим князем, спільним сеймом, зовнішньою політикою і монетною системою. Велике князівство Литовське зберігало державну автономію, маючи окремі закони, уряд, адміністрацію, суд, військо і фінанси. Українська шляхта зрівнювалася у правах з польською та литовською. **Л.у.** закріпила юрисдикцію Речі Посполитої над усією Лівобережною та Правобережною Україною, за винятком Буковини – перебувала у складі Молдавії, Закарпаття – у складі Угорщини, Чернігово-Сіверщини – у складі Москви.

Магдебурзьке право - феодальне міське право, за яким міста частково звільнялися від центральної адміністрації та влади феодалів і створювали органи самоврядування. Виникло у XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина). У XIII-XIV ст. поширилося також у Польщі, Литві, Чехії, Білорусі та в Україні. В Україні його дістало в 1339 р. м. Санок Галицько-Волинського князівства, Львову його надано в 1356, Києву – в 1497 р. У XV-XVII ст. **М.п.** це право дістала більшість міст України. **М.п.** встановлювало порядок виборів, функції органів місцевого самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало міру покарання за різні види злочинів тощо. З поширенням в останній чверті XVIII ст. в Україні загальноросійських законів **М.п.** фактично припинило свою дію.

Магістрат - орган міського самоврядування в українських містах, що мали магдебурзьке право. Відав адміністративними, господарчими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами. У складі **М.** були війт (голова), бурмистри (помічники), райці (радники) і лавники (засідателі), що обиралися з представників верхівки міського населення.

Малоросійська колегія - центральний орган державного управління Російської держави у справах Лівобережної України, утворений за указом Петра I 1722 р. **М.к.** повинна була здійснювати нагляд за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Містилася у Глухові. Першу **М.к.** 1722-1727 рр. очолював П. Вельямінов. **М.к.** була поновлена в 1764 р. для остаточного знищення залишків самоуправління, автономії України та діяла до 1786 р. (голова – П. Рум'янцев), коли на Україну було поширено систему адміністративного управління Російської держави.

Малоросійський приказ – один з центральних органів державного управління Московської держави, що відав справами Лівобережної України. Його діяльність була спрямована на обмеження автономії України, знищення її організаційних форм, встановлення єдиної для всієї країни системи органів державної влади. Створений 1663 р. (до цього з 1657 р. стосунки з Україною підтримувалися через Посольський приказ), підпорядковувався Посольському приказу. **М.п.** виконував адміністративні, військові і судові функції, санкціонував вибори нових гетьманів та козацької старшини, здійснював безпосереднє керівництво московськими воєводами в українських містах, контроль за діяльністю духовництва православної церкви тощо. Ліквідований 1722 р. у зв'язку зі створенням Малоросійської колегії.

Менталітет – (фр. *mentalit* – склад розуму, світосприйняття) – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Менталітет український – на думку фахівців, визначається такими *особливостями* як індивідуалізм (що іноді доходять навіть до анархізму), перевага емоційного, чуттєвого начала над волею й інтелектом, естетизм, антеїзм (спорідненість із

природою, повага до Матері-Землі), інтровертивність (зосередженість на внутрішньому світові). Сучасний філософ О. Забужко називає Україну „східним форпостом європейської цивілізації, дещо розмитим орієнтальними впливами”.

Митрополит - 1) Другий після патріарха сан у православній церкві; 2) Вище звання православних і католицьких єпископів.

Московські статті – україно-російський договір, укладений гетьманом І. Брюховецьким у жовтні 1665 р. в Москві з урядом Олексія Михайловича. Згідно **М.с.** безпосереднє управління військово-адміністративним і фінансово-господарським життям України передавалося в руки царських воєвод, за винятком лише козацького стану; збільшувалася кількість російських військ у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, де вони перебували на підставі Переяславських статей 1659 р., їх утримання покладалося на українську сторону. Також до найбільших українських міст вводилися російські військові залоги. Збирання податків з українського населення покладалося на царську адміністрацію, а зібрані кошти залучалися до царської скарбниці. Українська православна церква підпорядковувалася московському патріархові. **М.с.** викликали велике обурення в Україні, спричинили подальше падіння авторитету Брюховецького і стали однією з головних причин антимосковського повстання 1668 р. В 1669 р. **М.с.** були денонсовані.

Москвофіли - суспільно-політична течія в Галичині, на Буковині та Закарпатті у др. половині ХІХ – на поч. ХХ ст., що ставила за мету приєднання Західної України до царської Росії. Ґрунтувалася на концепції слов'янофільства, викликаній бажанням українців вирватися з-під влади Австро-Угорщини. **М.** пропагували „єдину, неділиму російську народність”, стверджували про етнічну тотожність росіян, українців та галицьких русинів, заперечували існування окремої української нації, а, отже, в перспективі - незалежної української держави.

„Ординація війська Запорозького реєстрового” 1638 р. - документ, що був виданий польським урядом внаслідок селянсько-козацьких повстань 1637-1638 рр. і мав на меті скасувати здобуті реєстровими козаками привілеї та права. У відповідності з **„О.в.З.р.”** верховне керівництво реєстровим козацтвом належало коронному гетьману. Військова і судова влада зосереджувалася в руках старшого комісара, що обирався сеймом за пропозицією коронних гетьманів і мав бути шляхтичем. Комісару були підпорядковані осавули, полковники і сотники. Осавули і полковники призначалися польськими властями з шляхтичів, які мали досвід у військовій справі. Сотники і отамани обиралися з числа козаків, які мали заслуги перед урядом Речі Посполитої. Реєстр складався із 6000 чоловік і поділявся на 6 полків.

Отаманщина - режим політичної влади (1919-1921 рр.), встановлений отаманом Ангелом - на Чернігівщині, Григор'євим - на півдні України, Нестором Махном - в Гуляй-Полі, Шепелем - на Поділлі, Зеленим (Терпилом) - на півдні Київщині та ін. Ця влада нерідко змінювала орієнтацію: то ставала на бік УНР (пізніше Директорії), то підтримувала більшовиків. **О.** послабила Україну, об'єктивно сприяла поразці Української революції і втраті Україною державності.

Переяславські статті Ю. Хмельницького - угода, підписана в 1659 р. між представником Москви кн. Трубецьким і гетьманом Юрієм Хмельницьким. Являла собою підроблений варіант Березневих статей. За **П.с.**, московські залоги розташовувалися в усіх найбільших містах України, козакам заборонялося вести війну і вступати в зовнішні зносини з іноземними державами без дозволу царя; заборонялося самостійно, без схвалення Москви, обирати гетьмана, генеральну старшину і полковників.

Переяславсько-Московська угода 1654 р. - між російським царським урядом і українським урядом, козацькою старшиною, умови якої містилися у „Статтях” Б. Хмельницького від 31 березня 1654 р. та „Жалуваній грамоті” царя гетьманові та війську Запорозькому від 6 квітня 1654 р. **П.-М.у.** оформлювала створення своєї конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога. Розірвана у вересні 1658 р. козацькою Україною, розчарованою у своїх надіях досягти в конфедеративному союзі з

Росією возз'єднання українських етнічних земель у межах національної держави. Оригінал до нас не дійшов.

Пернач - вид булави. В Україні в XVII–XVIII ст. - головний атрибут полковницької влади. Являв собою коротку палицю з позолоченою головкою і шістьма пернями па кіпці.

Поділля – історико-географічна область України, що охоплює території між Південним Бугом та Дністром. Нині – територія Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, частини Івано-Франківської та Львівської областей.

Полісся – історико-географічна обл. на пн. України, що займає територію басейну р. Прип'ять.

Полк – військова і адміністративно-територіальна одиниця в Україні в др. половині XVII – XVIII ст. Уперше поділ на полки запроваджений Куруківською угодою 1625 р. **П.** поділявся на сотні.

Полюддя - в IX-X століттях - щорічний об'їзд київським князем своєї підвладної території, збір данини, і збування зібраних цінностей вниз по Дніпру, Дону у Візантію та землі Арабського Халіфату. **П.** стало перехідною формою до класового суспільства, до державності у східних слов'ян.

Ризький договір 1921 р. - мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р. у Ризі Польщею, з одного боку, і РРФСР та УСРР - з другого, згідно з яким сторони зобов'язалися припинити будь-які військові дії. Було анульовано Варшавський договір між Польщею та урядом УНР від 22 квітня 1920 р., встановлено новий кордон, за яким західноукраїнські (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Белзщина і Підляшшя) і західнобілоруські землі відійшли до Польщі.

„Руська Правда” - перша писана пам'ятка звичаєвого права Київської Русі. Збереглася у трьох редакціях: короткій, поширеній і скороченій. В основі **„Р.П.”** лежать правові норми часів панування родоплеменного устрою. **„Р.П.”** відіграла важливу роль у соціально-економічному розвитку суспільства, поступі державності і складанні державного управління.

Сейм (сойм) Речі Посполитої - орган станового представництва держави. Складався із трьох частин: король, Сенат, Посольська зборня. Король обирався **С.** У здійсненні влади повинен був керуватися „Генриковими артикулами” (1573). Сенат складався із 16 магнатів і католицьких ієрархів. Контролював діяльність короля. Посольська зборня складалася із депутатів від земель держави (по два шляхтича від повіту). Литовці, оскільки були в меншості, практикували попередні збори, де виробляли єдину тактику поведінки на майбутньому **С.** Рішення **С.** приймалися виключно одноставно, кожен його член мав право „*Libegum veto*”, тобто заборони на прийняття рішення.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історико-географічна обл. у пн.-сх. частині України, що охоплює територію Харківської, Сумської, пн. Донецької та Луганської обл., а також пд. Воронезької, Курської, Белгородської областей Росії. В XVII ст. на терені **С.** існували 4 козацьких полки: Харківський, Сумський, Охтирський та Острогозький.

Смерди - в IX-XII ст. - вільні селяни-общинники. Мали свою ріллю і своє господарство. **С.** жили общинами, які носили назву „верви”, або „погости”. Пізніше **С.** стали називати всіх феодально залежних селян.

Сотня - 1) адміністративно-територіальна та військова одиниця на Лівобережній та Слобідській Україні в др. пол. XVII - XVIII ст. Складова частина полку. Охоплювала територію 10 і більше сіл. 2) Військова одиниця в козачих військах дореволюційної Росії, що дорівнювала ескадронові або роті.

Стара Громада – організація київської інтелігенції, до складу якої входили переважно викладачі університету. Активізувала свою діяльність наприкінці 1860-х – середині 1870-х рр. Обстоювала ідеї національного відродження України. Серед лідерів –

В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.Г. Житецький, В.П. Науменко. Активними учасниками **С.Г.** в різні роки були О.О. Русов, М.В. Лисенко, П.П. Чубинський, С.А. Подолинський та ін. Після прийняття Ємського указу 1876 р. діяльність **С.Г.** була заборонена. Вона перейшла на позиції культурництва та діяла напівлегально до 1917 р.

Старшинська Рада - орган державного управління Гетьманщини, до складу якого входила генеральна старшина (генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний).

Статути Великого Князівства Литовського (Литовські статути) – кодекси права Великого Князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років. Увібрали основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства. Джерелами **Л.С.** були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, „Руська Правда”, польські судебники та кодекси інших держав. **Л.С.** декларували рівність громадян незалежно від соціального стану і походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т.ін. Водночас запроваджували привілеї князів, магнатів та шляхти, в т.ч. і право закріпачення селян. **III Л.С.** був основним збірником права в Україні з XVI до 40-х років XIX ст.

Товариство українських поступовців (ТУП) – нелегальна політична організація, заснована в 1908 р. в Києві. Мала на меті досягнення автономії України у складі буржуазно-демократичної Росії. Голова – М. Грушевський.

Трахтемирів – столиця реєстрового козацького війська за реформою польського короля Стефана Баторія (1578). У **Т.** існував шпиталь-притулок для поранених і старих козаків, арсенал, церква.

Удільні князівства - феодальні володіння на Русі в XII–XVI ст., що утворилися внаслідок роздроблення великих феодальних князівств після розпаду Київської Русі. Номінальне перебували у васальній залежності від великого князя, однак фактично були незалежними (мали своє військо, гроші, суд, установи). Ліквідовані в ході утворення Російської централізованої держави. На українських і білоруських землях, що потрапили під владу Великого князівства Литовського, удільні князівства ліквідовані в XV ст. (1452 – Волинське, 1471 – Київське).

Українське питання - політика щодо України в стратегіях і доктринах іноземних держав протягом усієї її історії; Україна в геополітичних концепціях іноземних політиків і державних діячів. „Українське питання” набувало особливої гостроти в періоди бездержавності України.

Універсали Центральної Ради - політичні звернення програмного характеру, видані Українською Центральною Радою. Назва „універсал” підкреслювала правонаступництво нових органів урядування України з гетьманськими грамотами XVII ст.

I У.Ц.Р. був схвалений 10 (23) червня 1917 р. проголошував право України на національно-територіальну автономію у складі Росії. Було створено Генеральний Секретаріат, як уряд автономної України.

II У.Ц.Р. побачив світ 3 (16) липня 1917 р. Він став наслідком переговорів керівництва Центральної Ради з міністрами Тимчасового уряду у Києві. В ньому йшлося про те, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат стають крайовими органами влади. Рада мала бути доповнена представниками „інших народностей”, які живуть в Україні. Вона обіцяла не відривати Україну від Росії, визнавала, що автономію України мають встановити Всеросійські Установчі Збори. Правову основу порозуміння. Центральної Ради і Тимчасового уряду оформлено у Статуті Вищого управління України, який підготувала Мала Рада 29 липня 1917 р. Однак Тимчасовий уряд не затвердив даний Статут і видав „Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату” від 17 серпня 1917 р., яка значно обмежувала права української автономії.

III У.Ц.Р. від 7 (20) листопада 1917 р. проголошував створення Української Народної Республіки, але й надалі у федеративному союзі з Росією. Цей документ став першим актом конституційного характеру України. **I У.Ц.Р.** передбачалася широка програма політичних та соціально-економічних перетворень. Проголошені демократичні принципи - свободи слова, друку, віросповідання, зборів, недоторканості особи. Відмінено смертну кару. Передбачалося скасування приватної власності на землю, яка ставала власністю всього народу і надавалася без викупу. Упроваджувався 8-годинний робочий день, право робітничого контролю в промисловості. Встановлювалися межі УНР. Росіянам, євреям і полякам надавалися права на національно-персональну автономію.

IV У.Ц.Р. був датований 9 (22) січня 1918 р. У ньому, зокрема, зазначалося: „Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хоче жити у злагоді і приязні з усіма сусідами”. В **IV У.Ц.Р.** підтверджувався напрямок на тверду і рішучу боротьбу з більшовиками, на досягнення мирної угоди в Брест-Литовську. Виконавчим органом названо в документі Раду Народних Міністрів, що замінила Генеральний Секретаріат. **IV** Універсал визнав за необхідне якнайшвидше прийняття Конституції.

Фільварок - хутір, ферма. У XIV - першій половині XIX ст. в Польщі, Литві, Білорусі, Правобережній Україні комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, використовуючи працю кріпосних селян.

Федерація - добровільне об'єднання декількох юридичне самостійних державних утворень в одну союзну державу, з делегуванням окремих функцій до центру.

Феодалні держави - тип держави за формаційною типологією, ознаками якої є монопольна власність на землю соціальної еліти в поєднанні з її політичною владою; переважно натуральний характер виробництва та особиста залежність основного виробника - селянина; наявність суспільної ієрархії та юрисдикції, побудованої на приватноправових принципах, системи індивідуальних договорів; панування релігійного світогляду. В Україні феодалізм розвивався в цілому за західноєвропейськими зразками. Елементи феодалізації спостерігаються тут майже до середини XIX ст., їх повна заміна новими суспільними відносинами відбулася не внаслідок революційного вибуху (як у більшості західноєвропейських країн), а реформаційним шляхом.

Хозари – тюркомовні напівкочові племена. У VII–X ст. існував Хозарський каганат, володіння якого доходили до Дніпра. Столиця – м. Ітіль (на Волзі). **X.** мали напружені стосунки з Київською Руссю. Розгромлені князем Святославом Хоробрим у 960-х рр.

Центральна Рада - всеукраїнське громадсько-політичне об'єднання, згодом представницький орган народної влади, який виступив ініціатором національного відродження України, очолив національно-визвольний рух і протягом 14 місяців (березень 1917 - квітень 1918 рр.) практично втілював українську ідею у життя. **Ц.Р.** була створена 4 (17) березня 1917 р. у Києві з ініціативи соціалістів-самостійників та Товариства українських поступовців (ТУП), політичним ідеалом яких була автономна Україна у складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави. До **Ц.Р.** увійшли представники всіх українських національних партій - Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громаді гуртків, а також наукових осередків. Головою **Ц.Р.** було обрано видатного українського історика, активного діяча українського національного руху М.С. Грушевського. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стешенко, П. Христюк та інші. **Ц.Р.** не зуміла створити міцну національну армію, здатну захистити народ від зовнішніх антиукраїнських сил і ліквідувати внутрішню анархію. У кінцевому рахунку, невдачі **Ц.Р.** були зумовлені недостатнім розвитком національного руху, нездатністю його керівників повести за собою мільйонні маси населення України.

Церква - релігійна організація, що об'єднує віруючих однієї релігії або певного її напрямку (конфесії). У Київській Русі після введення християнства (X ст.) почала формуватися православна **Ц.** на чолі з Київським митрополитом, що підпорядковувався константинопольському патріархові. У 1686 р. українська православна **Ц.** перейшла під зверхність московського патріарха. У 1990 р. вона отримала автономію на чолі з київським митрополитом. У 1920 році створено українську автокефальну (незалежну, самостійну) церкву (УАПЦ) на чолі з Київським єпископом. З 1930 р. УАПЦ була заборонена, в 1991 р. відновлена. В сучасній Україні діють також українська католицька церква, греко-католицька церква, іудейські, ісламські та інші общини, всього понад 50 конфесій. **Ц.** відокремлена від держави.

Церковний собор у Києві 1921 р. - підтвердив автокефалію, тобто незалежність українських єпархій від московського патріархату, обрав Василя Липківського першим єпископом Української автокефальної православної церкви та митрополитом Київським і всієї України.

Церковний собор у Львові 1946 р. – ліквідував Берестейську унію 1596 р., заборонив греко-католицьку церкву, анулював залежність від Риму та прийняв ухвалу про повернення до російської православної церкви.

Шляхта - привілейований стан у феодальній Польщі, Литві та на загарбаних ними в XIV–XVIII ст. українських землях. Привілей Казимира 1447 р. поширив права та вільності **Ш.** на українських феодалів. Під час Лівонської війни 1558–1583 рр. король Сигізмунд II Август зрівняв українських феодалів у правах з феодалами-католиками. Після приєднання у XVIII ст. Правобережної України до Російської держави українська **Ш.** було зрівняна у правах з російським дворянством.

Яський мирний договір 1791 р. - договір, укладений між Росією і Туреччиною в Яссах після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Туреччина визнавала приєднання Криму до Російської імперії (проголошене царським урядом 1783 р.). Росія повертала Туреччині Молдову і Волощину, зайняті під час війни. Землі від Південного Бугу до Дністра входили до Російської імперії. Новий кордон між ними встановлювався на південному заході по р. Дністер, на Кавказі - по р. Кубані.

